

■ ΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ

Δημήτριος Κουτσογιάννης

Τομέας Γλωσσολογίας
Φιλοσοφική Θεσσαλονίκης
dkoutsog@lit.auth.gr

Περίληψη

Στο παρόν κείμενο υποστηρίζεται ότι δεν είναι δυνατό να συζητήσουμε σήμερα θέματα που σχετίζονται με τις ΤΠΕ στην (γλωσσική) εκπαίδευση, αν δε λάβουμε σοβαρά υπόψη μας και δε συζητήσουμε την πολύ πλούσια παράδοση που σχετίζεται με τις πιθανές επιπτώσεις που έχει η διάδοση του γραμματισμού στις κοινωνίες. Το θέμα συζητείται με αφετηρία ένα σχετικό απόσπασμα από το Φαίδρο του Πλάτωνα, ο δε προβληματισμός επεκτείνεται στις ΤΠΕ ως μέσα πρακτικής γραμματισμού.

Λέξεις Κλειδιά

γραμματισμός και ΤΠΕ, ΤΠΕ και κοινωνικές επιπτώσεις, ΤΠΕ και (γλωσσική) εκπαίδευση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αναζήτηση κάποιας σχέσης ανάμεσα στη γλώσσα και την τεχνολογία, πρόσφατη ή παλιότερη, μοιάζει παραδοξολόγημα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι από το χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών, ιδιαίτερα, υπάρχει μια παραδοσιακή επιφύλαξη προς την τεχνολογία, ιδιαίτερα προς τις Τεχνολογίες της Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ). Έτσι, οι ΤΠΕ εμφανίζονται συνήθως ως κάτι νέο και εντυπωσιακό, η κυριότερη δε συνεισφορά, αν όχι η αποκλειστική, προς τη μελέτη τους θεωρείται ότι μπορεί να προέλθει από το χώρο των θετικών επιστημών και ιδιαίτερα της πληροφορικής.

Με δεδομένο όμως το γεγονός ότι οι ΤΠΕ αποτελούν στις μέρες μας πια ένα μέσο πρακτικής γραμματισμού (μέσο για διάβασμα, γράψιμο και επικοινωνία) μεγάλη μπορεί να είναι και η συνεισφορά που προέρχεται από τις επιστήμες που ασχολούνται με την τεχνολογικά διαμεσολαβημένη επικοινωνία, τους διάφορους κλάδους της γλωσσολογίας, δηλαδή, και αυτούς που ασχολούνται με το γραμματισμό (literacy). Ανάμεσα στην πρώτη, από άποψη χρονολογική, τεχνολογικά διαμεσολαβημένη επικοινωνία (τη γραφή) και την ύστερη (τις ΤΠΕ) μπορούν να βρεθούν πολλές αναλογίες. Πολλά, επίσης, από τα ζητήματα που συζητούνται στις μέρες μας έχουν ήδη σε σημαντικό βαθμό συζητηθεί στο πλαίσιο δύο άλλων τεχνολογιών της επικοινωνίας: της γραφής και της τυπογραφίας.

Προκειμένου να προβληθεί ένα μέρος της γνώσης και του προβληματισμού που έχει αναπτυχθεί από τις προαναφερθείσες επιστήμες, θα συζητηθούν στη συνέχεια οι κυριότερες απόψεις που εκφράζονται για το νέο γραμματισμό με άξονα ένα απόσπασμα από τον Φαίδρο του Πλάτωνα (274c-275),

όπου εκφράζονται απόψεις για τη γραφή. Υποστηρίζεται ότι η διαχρονικότητα του προβληματισμού αυτού μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά στη γείωση των απόψεων που εκφράζονται για τη σπουδαιότητα των ΤΠΕ στις πραγματικές τους διαστάσεις και στην ένταξή τους στην πλούσια παράδοση των κοινωνικών επιστημών που ασχολούνται με την επικοινωνία και τη σημείωση.

ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ (ΝΕΟΥ) ΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ

Ως αρχαιότερο παράδειγμα που θίγει τις επιπτώσεις που έχει η διάδοση της γραφής, και του γραμματισμού κατά προέκταση, αναφέρεται συνήθως (Eco 2003, Gee 1996:26-31, Murray 2000:44-45) ένα απόσπασμα του διαλόγου μεταξύ Σωκράτη και Φαίδρου, στον Φαίδρο του Πλάτωνα (385-368 π.Χ.). Παρότι στη βιβλιογραφία ο διάλογος αυτός αναφέρεται συνήθως ως κλασική περίπτωση του φόβου ή των επιφυλάξεων που δημιουργεί κάθε νέα τεχνολογία πρακτικής γραμματισμού (γραφή, βιβλίο, υπολογιστής), υποστηρίζω στη συνέχεια ότι στο απόσπασμα αυτό εκφράζονται οι κυριότερες απόψεις για τις θέσεις που έχουν διατυπωθεί ως σήμερα για τη γραφή και το γραμματισμό, κατά προέκταση και για το νέο γραμματισμό των ΤΠΕ.

Στο απόσπασμα αυτό ο Σωκράτης αφηγείται την ιστορία του Αιγύπτιου θεού Θευθ, ο οποίος μεταξύ των άλλων που ανακάλυψε πρώτος (λογαριασμούς, γεωμετρία, αστρονομία κλπ.) ήταν και η γραφή. Ο Θευθ έφθασε στον Θαμούς, βασιλιά της Άνω Αιγύπτου (Θήβες), προκειμένου να δείξει την τέχνη του και να υποστηρίξει τη διάδοσή της στους υπόλοιπους Αιγυπτίους. Εκεί ο Θευθ υποστήριξε με επιχειρήματα τα θετικά της κάθε εφευρέσεώς του και όταν έφτασε και στα γράμματα (γραφή), είπε¹: (1) “Τούτο δα το μάθημα βασιλιά μου θα κάμει τους Αιγύπτιους πιο σοφούς, και το μνημονικό τους πιο καλό, γιατί για τη μνήμη και για τη σοφία βρέθηκε το φάρμακο” (274e). Αξίζει όμως να δούμε και την απάντηση του Θαμού, ουσιαστικά την άποψη του Πλάτωνα: (2) “Πολύτεχνε Θευθ, άλλος έχει τη δύναμη να γεννάει τις τέχνες, κι άλλος πάλι να κρίνει πόσο θε να βλάψουν και θε να ωφελήσουν εκείνους πού μέλλουν να τις μεταχειρισθούν. Και συ τώρα, σαν πατέρας των γραμμάτων, από εύνοια είπες το αντίθετο απ’ εκείνο πού αυτά μπορούν. Γιατί τα γράμματα στις ψυχές εκείνων πού θα τα μάθουν, θα φέρουν λησμονιά, μια και αυτοί θα παραμελήσουν τη μνήμη τους, γιατί από εμπιστοσύνη στη γραφή θα φέρνουν τα πράγματα στη μνήμη τους απ’ έξω με ξένα σημάδια, όχι από μέσα από τον εαυτό τους τον ίδιο. Ωστε δεν ευρήκες το φάρμακο για τη μνήμη την ίδια, άλλα για το να ξαναφέρνεις κάτι στη θύμηση. Κι από τη σοφία δίνεις στους μαθητές σου μια δόκηση, κι όχι την αλήθεια· γιατί έχοντας πολλά ακούσει χωρίς να τα διδαχθούμε θάχουν τη γνώμη πως ξέρουνε πολλά, ενώ είναι ανίδεοι στα πιο πολλά και φορτικοί στη συντροφιά τους, και θα έχουν γίνει αντίς σοφοί δοκησίσοφοι” (274e-275b).

Στα αποσπάσματα αυτά παρατίθενται πολύ επιγραμματικά τα επιχειρήματα δύο από τις κυριότερες απόψεις που έχουν διατυπωθεί γύρω από τις επιπτώσεις του γραμματισμού. Με το πρώτο διατυπώνεται η άποψη ότι η γραφή και η ευρεία κοινωνική διάδοσή της (γραμματισμός) αποτελούν καταλύτες αλλαγών. Πρόκειται για την πρώτη μορφή ενός από τα κυριότερα επιχειρήματα που συνδέει τη διάδοση του γραμματισμού με θετικές επιπτώσεις στη γνώση και τη μόρφωση, στην ανάπτυξη και την πρόοδο, κατά προέκταση.

1. Μετάφραση από το Θεοδωρακόπουλος (2000).

Η αναζήτηση αναλογιών με τις απόψεις που διατυπώνονται για τις θετικές συνέπειες που έχει η διάδοση των ΤΠΕ στην κοινωνία και την εκπαίδευση δεν είναι δύσκολη. Η ρητορεία, πολιτική και πολύ συχνά επιστημονική, ως προς τις θετικές συνέπειες των ΤΠΕ στην κοινωνία και την εκπαίδευση –του αποκαλούμενου συχνά και πληροφορικού γραμματισμού- είναι γνωστή και δεν διαφέρει ως προς την ουσία της από την πρώτη αυτή διατύπωση. Αρκεί να αναφέρω ένα ενδεικτικό παράδειγμα² της λογικής αυτής, προερχόμενο αυτή τη φορά από τον κόσμο των ΤΠΕ: “Το μόνο που χρειάζεται πια ο κόσμος μας είναι να δώσουμε σε κάθε παιδί ένα φορητό υπολογιστή, κατεβάζοντας το κόστος του στα 100 δολάρια μέσα στα επόμενα πέντε χρόνια”.

Το δεύτερο απόσπασμα έχει θεωρηθεί ως κλασική περίπτωση προσπάθειας για αμφισβήτηση της νέας ακόμη, παρότι είχαν περάσει ήδη κάποιοι αιώνες από την ανακάλυψή της, τεχνολογία της γραφής. Υποστηρίζεται ότι μέσω της γραφής οι άνθρωποι θα παραμελούν τη μνήμη, αφού “θα φέρνουν τα πράγματα στη μνήμη τους απ’ έξω με ξένα σημάδια, όχι από μέσα από τον εαυτό τους τον ίδιο”. Παράλληλα στο ίδιο απόσπασμα (2) ο Πλάτωνας φαίνεται να επιτίθεται στη γραφή μέσω της γραφής και να υποστηρίζει την ανωτερότητα της απευθείας διδασκαλίας έναντι της υπενθύμισης που προσέφερε η νέα τότε τεχνολογία. Το απόσπασμα αυτό χρησιμοποιείται κατά κόρον ως ενδεικτικό της επιφυλακτικότητας, του φόβου που έχουν οι άνθρωποι σε κάθε νέα τεχνολογία πρακτικής γραμματισμού, ως η πρώτη ουσιαστικά και σημαντικότερη επίθεση εναντίον της πρώτης τεχνολογικά διαμεσολαβημένης επικοινωνίας (Eco 2003, Murray 2000).

Και εδώ δεν είναι δύσκολο να αναζητηθούν αναλογίες με τις απόψεις που συχνά διατυπώνονται ως προς τις αρνητικές συνέπειες που μπορεί να έχει η διάδοση των ΤΠΕ. Θυμίζω, ενδεικτικά, την ανακοίνωση της Ακαδημίας Αθηνών για τον κίνδυνο που διατρέχει το ελληνικό αλφάβητο από τη χρήση των Greeklish στους υπολογιστές (Koutsogiannis & Mitsikopoulou 2003).

Η αποσπασματική ωστόσο αυτή προσέγγιση αδικεί την οπτική του Πλάτωνα, αλλά και τον όλο προβληματισμό που αναπτύχθηκε στην αρχαιότητα γύρω από τις συνέπειες που μπορεί να έχει η διάδοση της γραφής. Θα δούμε στη συνέχεια κάποια επιπλέον αποσπάσματα, προκειμένου να αποτιμήσουμε καλύτερα την άποψη που εκφράζεται. Και παρακάτω πάλι ο Σωκράτης: (4) “Οποιος λοιπόν νομίζει πώς μέσα στα γραμμένα αφήνει για τους κατοπινούς καμιά τέχνη, και όποιος πάλι παραδέχεται, πώς από τα γραμμένα θα βγει τίποτε καθαρό και βέβαιο, θα είναι πολύ απλοϊκός ... αφού νομίζει πώς οι γραμμένοι λόγοι είναι κάτι πιο πολύ από το να ξαναθυμίζουν τα πράγματα που λένε τα γραφτά σ’ εκείνον που τα ξέρει” (275c). Και στη συνέχεια (275d): (5) “Γιατί αυτό δα το κακό, Φαίδρε, έχει το γράψιμο και μοιάζει, μα την αλήθεια, με τη ζωγραφική. Κι αυτής δα τα έργα στέκονται μπροστά σου σαν να είναι ζωντανά, αν όμως τα ρωτήσεις σιωπούνε με πολλή σοβαροφάνεια”. Και αμέσως παρακάτω: (6) “Το ίδιο λοιπόν κάνουν και οι γραμμένοι λόγοι: πας δηλαδή να πιστέψεις πώς αυτοί έχουνε νόηση και μιλάνε, αν όμως τους ρωτήσεις κάτι για κείνα που λένε, γιατί θέλεις να το καταλάβεις, δηλώνουν ένα μονάχα πράγμα, το ίδιο πάντοτε. Και όταν μια φορά γραφτεί, κυλιέται παντού ο κάθε λόγος, όμοια και σε κείνους που τον νοιώθουν, όπως και σε κείνους πάλι που καθόλου δεν τους ταιριάζει, και δεν ξέρει ο ίδιος να λέγει για ποιους είναι και για ποιους δεν είναι. Και όταν τον κακομεταχειρίζονται και τον κακολογούν άδικα, πάντα

2. Νίκολας Νεγκρεπόντε, ΤΟ ΒΗΜΑ, 2/5/2004.

έχει ανάγκη από τον πατέρα του για βοηθό· γιατί ο ίδιος δεν μπορεί ούτε ν' αμυνθεί ούτε να βοηθήσει τον εαυτό του" (275e).

Για την καλύτερη ανάγνωση της ενότητας στο σύνολό της είναι απαραίτητο να έχουμε υπόψη μας δύο σημαντικά δεδομένα: 1. Οι απόψεις αυτές του Πλάτωνα μπορούν να διαβαστούν καλύτερα στο πλαίσιο της αντίθεσης που φαίνεται πως υπήρχε στην αρχαιότητα ως προς τη σπουδαιότητα ή όχι της γραφής (Dihle 1992). Στο απόσπασμα φαίνεται να παρατίθενται γνωστά επιχειρήματα της μιας και της άλλης άποψης, ενώ είναι προφανές ότι ο Πλάτων ανήκε στην παράδοση που ήταν αντίθετη με την υπερεκτίμηση της γραφής. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι πολεμούσε τη γραφή μέσω της γραφής. 2. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε, επίσης, τον προβληματισμό αυτόν εκτός της διαλεκτικής, της βασικής αντίληψης του Πλάτωνα για τη φιλοσοφία και την αποτελεσματική διδασκαλία. Στο πλαίσιο αυτό η διαλεκτική διαδικασία της αληθινής φιλοσοφίας προκύπτει από το αξιωμα της για το ατελεύτητο' (Dihle 1992). Ο δρόμος μένει πάντα ανοιχτός προς το άγνωστο, ενώ η οριστική γραπτή διατύπωση ενός συμπεράσματος ανατρέπει τη διαλεκτική αυτή διαδικασία. Το ίδιο ισχύει και για την πραγματική διδασκαλία: υπάρχει στο πλαίσιο του ενδεδειγμένου διαλόγου, όπου ο μαθητής μπορεί να ελέγξει το δάσκαλο και ο δάσκαλος να υποστηρίξει τις απόψεις του. Αντίθετα, το γραπτό κείμενο δεν μπορεί να απαντήσει σε ερωτήματα, μένει σταθερό και 'ανυπεράσπιστο' (Row 1986:10-11).

Για τον Πλάτωνα η σωκρατική μέθοδος' είναι αυτή που οδηγεί τον ομιλητή να σκεφτεί σε μεγαλύτερο βάθος και κριτικά τις ιδέες του. Η συνεισφορά του συνομιλητή οδηγεί σε μεγαλύτερο βάθος και πιθανώς στην επανεξέταση της θέσης, στην προσέγγιση του θέματος από μια άλλη οπτική γωνία. Δεν πρόκειται επομένως για άρνηση, αφού ο ίδιος ο Πλάτων σε άλλα κείμενά του (π.χ. Νόμοι) επισημαίνει και τη χρησιμότητα του γραπτού λόγου (Dihle 1992). Πρόκειται για επίθεση προς αυτό που αποκλήθηκε αιώνες αργότερα *θέση του γραμματισμού* (literacy thesis), όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Με όρους της πληροφορικής θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Πλάτων κάνει από πολύ νωρίς τη διάκριση μεταξύ πληροφορίας και γνώσης, δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στη δεύτερη. Με αυτή τη λογική, ο Πλάτων εκφράζει απόψεις παράλληλες με αυτές που σήμερα επικρίνουν την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι η διάδοση της γραφής και ο γραμματισμός έχουν πάντα θετικά αποτελέσματα, επικρίνει δηλαδή το μύθο περί γραμματισμού της εποχής του. Από την άποψη αυτή θυμίζει πολύ το σύγχρονο προβληματισμό γύρω από το θέμα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΧΑΣΜΑ

Παρότι πέρασαν αιώνες από τότε, οι δύο αυτές βασικές κατευθύνσεις και η έντονη αντιπαλότητά τους ως προς τις επιπτώσεις από τη διάδοση του γραμματισμού κυριαρχούν και στο σύγχρονο προβληματισμό. Η πρώτη αναζητά τις γενικές επιπτώσεις (ψυχολογικές, πολιτιστικές, πολιτικές, οικονομικές) και υποστηρίζει ότι η διάδοση της ανάγνωσης και της γραφής, της τυπογραφίας στη συνέχεια και των ΤΠΕ πρόσφατα αποτελούν σημαντικούς παράγοντες αλλαγών. Η τεχνολογία του γραμματισμού, εν ολίγοις, αντιμετωπίζεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή, οι επιπτώσεις της οποίας μπορούν να απομονωθούν και να μελετηθούν.

Είναι περιττό νομίζω να πούμε ότι η λογική αυτή είναι η κυρίαρχη σήμερα

σε ό,τι έχει σχέση με το νέο γραμματισμό που σχετίζεται με την εισαγωγή των ΤΠΕ στην εκπαίδευση. Οι αντιλήψεις αυτές αντανακλώνται στις μαζικές προσπάθειες εξοπλισμού των σχολείων με εργαστήρια υπολογιστών, στους ποσοτικούς δείκτες της Ε.Ε. που αποτιμούν το βαθμό προόδου των εκπαιδευτικών συστημάτων με βάση την αναλογία μαθητών ανά υπολογιστή και το βαθμό πρόσβασης στο διαδίκτυο, στα προγράμματα των κομμάτων που υπόσχονται 'περισσότερους υπολογιστές στα σχολεία για ένα καλύτερο μέλλον' και όλα τα σχετικά (Κουτσογιάννης 2005).

Στον αντίποδα της προηγούμενης άποψης είναι αυτή που υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος για γενικές επιπτώσεις του γραμματισμού. Μία από τις πιο γνωστές εκδοχές της προέρχεται από το χώρο της εθνογραφίας του γραμματισμού. Η άποψη αυτή δεν παραγνωρίζει τον κεφαλαιώδη χαρακτήρα του γραπτού λόγου στο σύγχρονο κόσμο. Δεν θεωρεί όμως αυτονόητο το περιεχόμενο του γραμματισμού και αμφισβητεί την άποψη ότι η διάδοση της ανάγνωσης και της γραφής αφ' εαυτών μπορούν να καταστούν οι κύριοι παράγοντες μετασχηματισμού των κοινωνιών, κάνει δε λόγο για "το μύθο του γραμματισμού" (The literacy myth) (Graff 1979). Πρόκειται για μύθο, γιατί ο γραμματισμός που αντιμετωπίζεται αφηρημένα, ανεξάρτητα από ιστορικά δεδομένα και κοινωνικές πρακτικές, δεν μπορεί να έχει προβλέψιμες επιπτώσεις. Ο γραμματισμός (συμβατικός ή ψηφιακός) μπορεί να έχει συνέπειες μόνο εάν συλλειτουργεί με μια σειρά από άλλες κοινωνικές παραμέτρους, μεταξύ των οποίων πολιτικές και οικονομικές προϋποθέσεις, κοινωνικές δομές και επιτόπιες ιδεολογίες. Η οπτική αυτή αντιμετωπίζει τις πρακτικές γραμματισμού ως αναπόσπαστα συνδεδεμένες με πολιτισμικές δομές αλλά και δομές εξουσίας μιας κοινωνίας. Δεν υποτιμά την τεχνική διάσταση ή τις νοητικές διαστάσεις του διαβάσματος και γραψίματος, αλλά τις κατανοεί όπως ενσωματώνονται σε κοινωνικοπολιτισμικές ολότητες και όχι αποσπασματικά (Gee 1996, Street 1995).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών, και ιδιαίτερα αυτών που ασχολούνται με ζητήματα γλώσσας και γραμματισμού, έχει αναπτυχθεί πλούσιος προβληματισμός, η γνώση του οποίου συνεισφέρει σημαντικά στην καλύτερη προσέγγιση ζητημάτων που σχετίζονται με τον τεχνολογικό γραμματισμό ή την εισαγωγή και αξιοποίηση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση. Θα έλεγα, κάπως απλουστευτικά, ότι τίποτα σχεδόν δεν είναι νέο από τα σημαντικά ζητήματα που σήμερα συζητούνται σε σχέση με την κοινωνική ή την εκπαιδευτική διάσταση των ΤΠΕ. Οι απόψεις που εκφράζονται ανήκουν συνήθως σε κάποια από τις αντιλήψεις που για αιώνες πριν από εμάς απασχόλησαν και προβληματίσαν. Η γνώση των συζητήσεων αυτών και των επιχειρημάτων τους συνεισφέρει σημαντικά, ώστε οι επιλογές μας να είναι πιο συνειδητές, που σημαίνει πιο ξεκάθαρες πολιτικά. Και αυτήν την πολιτική καθαρότητα νομίζω πως έχουμε σήμερα ανάγκη περισσότερο από κάθε άλλη φορά, ιδιαίτερα στο χώρο της πληροφορικής σε σχέση με την εκπαίδευση.

Στο πλαίσιο αυτής τη λογικής επιχειρήσαμε σε προηγούμενες δημοσιεύσεις μας να αντικρούσουμε με παραδείγματα το *μύθο του νέου γραμματισμού*, αντλώντας δεδομένα από τον τρόπο αξιοποίησης των ΤΠΕ από τους εκπαιδευτικούς (Κουτσογιάννης 2001, Koutsogiannis 2001, Κουτσογιάννης 2005).

Στις περιπτώσεις αυτές φάνηκε ότι τρόπος παιδαγωγικής αξιοποίησης των υπολογιστών εξαρτήθηκε από την ταυτότητα των εκπαιδευτικών και το ευρύτερο εκπαιδευτικό πλαίσιο και όχι από τις θαυμαστές δυνατότητες των μηχανμάτων. Στο πλαίσιο της ίδιας λογικής κινείται και η έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη το διάστημα αυτό (2005-2006) για τις πρακτικές γραμματισμού παιδιών εφηβικής ηλικίας με τις ΤΠΕ (Koutsogiannis forthcoming).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Dihle, A. (1992). Η αδυναμία του γραπτού λόγου. *Διάλεξη στο Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ.*, 6.11.1992.
- Eco, U. (2003). *Vegetal and mineral memory: the future of books*. <http://weekly.ahram.org.eg/print/2003/665/bo3.htm> (πρόσβαση στις 28.11.2003).
- Gee, J. (1996). *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses*. London and Bristol: Taylor and Francis.
- Graff, H. J. (1979). *The literacy myth: Literacy and social structure in the 19th century city*. New York: Academic Press.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι. (2000). *Πλάτωνος Φαίδρος*. Αθήνα: Εστία (4^η έκδοση).
- Koutsogiannis, D. (2001). Computers and Literacy Teaching in its Cultural Context. Στο B. Cope & M. Kalantzis (eds). *Learning for the future. Proceedings of the Learning Conference 2001* (3-19). Common Ground.
- Κουτσογιάννης, Δ. (2001) (επιμ.). *Πληροφορική – επικοινωνιακή τεχνολογία και γλωσσική αγωγή: η διεθνής εμπειρία*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Koutsogiannis, D. & Mitsikopoulou, B. (2003). Greeklish and Greekness: Trends and Discourses of “Glocalness”. *Journal of Mediated Communication Discourse*, 9 (1) [<http://www.ascusc.org/jcmc/>]
- Koutsogiannis, D (forthcoming). A political multi-layered approach to researching children's digital literacy practices. *Language and Education*.
- Κουτσογιάννης, Δ. (2005). Ο μύθος του νέου γραμματισμού. Στο Κουζέλης, Γ., Πουρνάρη, Μ. και Τσελφές, Β. (επιμ). *Γνώση χρήσης και Νέες Τεχνολογίες* (167-183). Αθήνα: Νήσος.
- Murray, D. (2000). Changing Technologies, Changing literacy communities? *Language Learning & Technology*, 4:2 (43-58).
- Row, C. (1986). *Plato: Phaedrus*. Warminster: Aris & Phillips.
- Street, B. (1995). *Social literacies: Critical approaches to literacy in development, ethnography, and education*. London: Longman.